

Miklós Eszter Gerda

A széthangzás terei
– koralitás és közösségképek
Bernard-Marie Koltès drámáiban

Doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Lukovszki Judit

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományok Doktori Iskola

2010

1. Az értekezés tárgya és célkitűzése

A disszertáció az antik kórusból származtatott koralitás jelenségén keresztül a közösség megjelenési formáit vizsgálja Bernard-Marie Koltès (1948-1989) drámai életművében. A szerző nem teljesen ismeretlen a magyar színháztudomány számára, hiszen többen (Jákfalvi Magdolna, Kékesi Kun Árpád, P. Müller Péter) reflektálnak kutatásaikban a múlt század utolsó harmadának talán legerőteljesebb kritikai visszhangot kiváltó francia drámai életművére. Mindezzel együtt mégsem született átfogó tanulmány a koltèsi drámaszövegekről – a hazai irodalomtudomány mintha nem találta volna meg bennük azt a különleges hangot, melyet a világ más tájain nem szűnnek üdvözölni. A hazai recepció megkésetttség miatt szempontunk kiválasztásakor rendkívül körültekintően igyekeztünk eljárni. Fontos volt számunkra, hogy bevezessük a magyar irodalomtudományos közegbe a koltèsi életművet, másrészt azonban számolnunk kellett a franciaországi és az abból kiinduló más országbeli recepció kiterjedtségével is. E két szempont együttes szem előtt tartásával választottuk a koltèsi koralitás jelenségét vizsgálatunk elsődleges tárgyául, mely döntés reményeink szerint mindkét recepció közeg számára tétellel bírónak teszi kutatási tevékenységünket.

A nemzetközi kritika olyan klasszikus dramaturgiai megoldások visszaköszönését regisztrálja a posztmodern koltèsi drámában, mint a cselekményesség, a hármas egység elvével dialógust folytató idő- és térszerkezet illetve az alapvetően dialógusos megszerkesztettség. Korábbi munkáinkban, az idő- és térszerkezet vizsgálata kapcsán éppen azt igyekeztünk megmutatni, hogy a klasszikusnak mondható felszín alatt milyen divergens dramaturgiai erők mozognak. Bár a posztmodern dráma klasszikus dramaturgiai elemekhez fűződő kapcsolata rendkívül sokrétű – elsősorban nem azok tagadásán, hanem új kontextusba helyezésükön alapszik – kétségkívül jelentősnek mondható a klasszikus dramaturgiai megoldások aránya a kortársi összehasonlításban (például Vinaverhez vagy Novarinához képest). A koltèsi dramaturgia legfontosabb jellegzetességét abban éri tetten a kritika, hogy a központi alak kevésbé jellemzett, egyetlen motivációra csupasztított, megszólalásai gyakran a magányos beszéd felé tendálnak.

A dolgozat nem kívánja cáfolni e kanonizált álláspontot, csupán arra törekszik, hogy e központi alakot körülvevő környezetet is bevonja a vizsgálat körébe. Az eddigiekben a környezethez kizárólag a tárgyi környezet és a drámai tér felől közelített a szakirodalom, az értekezés ezzel szemben a központi alak mellett és mögött jelen lévő közösségek korális

megszólalásai felé fordul. A disszertáció abból a hipotézisből indul ki, hogy a Koltès-œuvre visszatérő dramaturgiai-szerkesztési megoldása a kóruszerű megszólalási mód, mely által a virtuális színen – a szakirodalomban bőségesen értelmezett magányos alak mellett vagy még inkább azzal szemben – különböző közösségek jelennek meg.

Az értekezés érdeklődési körébe elsősorban az ún. „érett korszak” öt drámaszövege tartozik: *La nuit juste avant les forêts* (Magányéjszaka, 1977), *Combat de nègre et de chiens* (A néger és a kutyák harca, 1979), *Quai ouest* (1986), *Le retour au désert* (1988), *Roberto Zucco* (1989). Az „érett korszak” két másik művét, az 1976-ban megírt *La fuite à cheval très loin dans la ville* című regényt és az 1986-ra datált *Prologue* című szöveget mellőzzük dolgozatunkban, hiszen ezek nem kapcsolhatók dolgozatunk témájához. A *Dans la solitude des champs de coton* (A gyapotmezők magányában) és a *Tabataba* című szövegek különleges helyet foglalnak el, mivel nem tartalmaznak korális megszólalásokat, de a koltési közösségképek szempontjából jelentősen gazdagítják értelmezésünket. Koltès utolsó drámájával közös, poszthumusz kötetben jelent meg a *Tabataba* mellett a *Coco* című vázlat is, melyet szintén nem tekintünk elemzésünk tárgyának.

2. Az értekezés felépítése, az alkalmazott módszerek

A disszertáció szerkezete azt a kutatási folyamatot igyekszik az olvasó számára is átélhetővé tenni, mellyel egyes megszólalások kóruszerű megszerkesztettségének felismerésétől, a koralitás jelenségének meghatározásán és változatos megjelenési formáinak azonosításán keresztül eljutunk a koltési közösségek reprezentációjának kérdésköréig.

Munkánk első, elméleti részében a koralitás – a magyarországi tudományos közegben ismeretlen – fogalmának bevezetése a célunk: előbb a kórus és koralitás kapcsolatrendszerének átfogó vizsgálatára, majd ebből kiindulva a koralitás jelenségének – elsősorban Mégevand tanulmányain nyugvó – definiálására teszünk kísérletet. A definíciós igény megfogalmazásával párhuzamosan be kell látnunk, hogy a koralitás jelensége jóval korábban magára vonta az értelmezői figyelmet, mint hogy a terminológiai probléma felvetődött volna. Peter Szondi már 1956-ban, *A modern dráma elmélete* című jelentős munkájának Maeterlinck-fejezetében figyelmet szentel a jelenségnek, majd az 1960 és 1980 közötti időszak heterogén drámairodalmát vizsgálva, az alak-konstellációk kapcsán Jean-Luc Sarrazac is kitér a kórus jelenségére. Hans-Thies Lehmann a XX. század utolsó évtizedeinek színházi tendenciáival kapcsolatban állapítja meg, hogy a kórus elterjedése a dramatikus

dialogus háttérbe szorulásának tudható be, aminek következtében a korszak egyik legfontosabb színházi és dramatikus jellemzője a kóruszerű dimenzió. Az idézett szerzők ugyan „kórusról”, „kóruszerű vonulatról” és „korális struktúráról” írnak, mégsem kétséges, hogy ugyanaz a jelenség keltette fel a figyelmüket, melyet az értekezés koralitásnak nevez.

A *koralitás* terminus használatba vétele számos módszertani megfontolást tesz szükségessé: egyrészt a fogalom, mely a kórusból származtatott jelenséget jelöli, kizárólag a származásán, azaz a kórus történetileg változó definícióján keresztül ragadható meg, azaz elengedhetetlen a kórus és koralitás viszonyrendszerének átfogó történeti tanulmányozása; másrészt a drámaelmélet és a színháztudomány eltérő aspektusból közelít a terminushoz, így e közelítési módok szétszalazása nélkül nem alkalmazható a *koralitás* fogalma.

Mégevand definíciója a korális megszólalást a dialogus és a monológ (a magányos beszéd) melletti harmadik formaként jelöli meg, a kórus és a koralitás formai különbségét pedig elsősorban abban éri tetten, hogy míg a kórus (bár leggyakrabban egyes szám vagy többes szám első személyben szólal meg) képes dialogusba lépni más drámai alakokkal, a koralitás struktúrája kizárja a dialógusteremtés lehetőségét. Ezen belátások alapján az értekezés nem csupán leszármazottként, hanem a kórusral ellentétes jelenségként is érti a koralitást, hiszen utóbbi a széthangzást, a diszharmóniát viszi színre, míg az antik kórus a tökéletes összhang megtestesítője. Elgondolásunk szerint a diszharmónia nem csupán formai jellegzetesség, hanem a koralitás értelmezésének alapja. A hangok széthangzása különböző mértékben ugyan, de szükségszerűen felszámolja a kórus antik képét és az ahhoz kapcsolódó pozitív konnotációkat, amelyek elsősorban a harmóniából és a homogenitásból fakadnak. Természetesen mindez elvi szinten nem zárja ki, hogy egy disszonáns kórushoz pozitív konnotációk kapcsolódjanak, de ezek nem lehetnek azonosak a fent említettekkel.

A disszertáció második része arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen okoknak tulajdonítható az, hogy a szakirodalom mindezig nem vizsgálta a koltèsi életművet a koralitás szempontjából. A kiterjedt Koltès-recepcióval való számvetés azt mutatja, hogy a koralitás aspektusának mellőzése elsősorban egy nagyon erőteljes recepció vonulattal függ össze: a klasszicista tragédia modellként történő azonosításával, mely elsősorban Anne Ubersfeld Koltès-monográfiájához köthető. Az értekezés által megfogalmazott alternatív modell-javaslat az antik tragédiára fókuszál, mely kapcsolat egyik jellegzetes eleme az antik kórus Koltès-életműben felismerhető nyoma. A fejezet második része arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogy a recepció mely pontjaihoz kapcsolható a koralitás jelensége. A legújabb szakirodalom – melyet részben egyelőre kiadatlan doktori disszertációk alkotnak – több helyütt utal (Palm, Bouchard) a koltèsi alakok korális konstellációjára, azonban ezen

vizsgálatok mindeddig nem kapcsolódtak össze, így a koralitás mint önálló szempont nem érvényesülhetett. Az eddigi megfigyelések mellett az értekezés második része főként a koltèsi dramatikus tér alakokkal szembeni elsődlegességének Sébastien monográfiájában kifejtett kérdéskörét vizsgálja, aminek kapcsán a közösség és tér, illetve a polisz és tér kapcsolatrendszerét tárja fel.

A dolgozat központi, harmadik fejezetében a koralitás különböző megjelenési formáit mutatjuk be Koltès-szövegekben – a szövegelemzések során egyrészt a korális szerkesztettséű megszólalások, másrészt a koralitás jelenlétére utaló didaszkáliák válnak a vizsgálat elsődleges tárgyává. Mindez azt is jelenti, hogy a dolgozat abból a drámaelméleti álláspontból indul ki, hogy a drámai alakokhoz köthető megszólalások és a didaszkáliák közötti viszony nem hierarchikus jellegű. A *Magányéjszakában*, mely egy anonim beszélő soliloquiuma egy meg nem nevezett hallgatóhoz, a korális alakkonstelláció csupán egyetlen emlékként elbeszélte jelenetre korlátozódik. *A néger és a kutyák a harca* és a *Quai ouest* esetében a kórus nyomának felismerése a dramatikus alakok rendszerének alapvető újraértelmezéséhez vezet el az értelmezőt – előbbi esetben a csupán hangjelzésekkel kommunikáló, és a szakirodalom által szinte teljes mértékben negligált örség, utóbbi esetben a néma Abad alakját kapcsoljuk az antik kórus szerepköréhez. A *Le retour au désert* (*Visszatérés a sivatagba*) és a *Roberto Zucco* cselekményén nem vonul végig a koralitás jelensége, csupán bizonyos jelenetekben érvényesül a fent leírt szerkesztési elv.

Zárófejezetünkben a koralitás-szemponitú interpretációk alapján igyekszünk hozzájárulni a drámai életmű közösségképeinek értelmezéséhez. Kiindulópontként az értekezés elkülöníti egymástól a központi alak környezetében megjelenő közösségeket illetve az oly nagyon vágyott Másikat – az utóbbival való kapcsolatteremtés a koltèsi poétika egyik alapeleme, a kommunikáció lehetetlenségét az ubersfeldi „néma telefon” metaforája jelöli, a megszólítás ürügyeként a szakirodalom által gazdagon tárgyalt *deal* motívuma érthető. A koltèsi dramaturgia alaphelyzetében a városba érkező „nem kívánatos vendég” és a közösség(ek) között kölcsönös ellenérzés uralkodik: a közösség nem nyílik meg, a kívülálló pedig nem közelít a kollektívumhoz, csupán az általa kiválasztott, egyetlen Másikkal szeretne kapcsolatba lépni. Az értekezés a közösségképek két megjelenési formáját vizsgálja: egyrészt a virtuális színen megjelenő, másrészt a dialógusokban leírt közösségképeket. A *Magányéjszakában* és *A néger és a kutyák harcában* az alakoktól származó elbeszélés szintjén még megjelenik egy idealizált közösség képe: az előbbiben egy, a dráma világán belül létezőtől eltérő politikai berendezkedés biztosíthatná a nemzetközi szakszervezetet, az utóbbiban pedig a feltételezett nyugati kultúrájú olvasó számára idegen kultúra révén jelenik

meg. A *Le retour au désert* (Visszatérés a sivatagba) és a *Roberto Zucco* azonban még pesszimistább képet fest: a közösség mint pillanatnyi élethelyzetek és érdekek átmeneti állapota jelenik meg. E szövegek abban a tapasztalatban részesítik a befogadót, hogy a közösség társadalmi-környezeti adottság, mely azonban nem képvisel érzelmi vagy morális értéket, csupán gyakorlati szempontból jelenthet előnyt vagy akadályt.

A korpusz kijelöléséhez kapcsolódó jelentős módszertani kérdés, hogy milyen módon viszonyulunk a függeléként megjelenő szövegekhez, melyekben bővelkedik a koltèsi életmű. A függelékek beható tanulmányozása arra késztet bennünket, hogy ne hozzunk egységes döntést ezekkel kapcsolatban. A *néger és a kutyák harca* esetében elemzésünkben támaszkodunk a függelékre, de vizsgálódásaink során folyamatosan szem előtt tartjuk, hogy a szöveg nem szerves része a drámaszövegnek, műfaját tekintve leginkább a fent említett regényhez hasonlít. Ugyanezen elv vonatkozik a *Quai ouest* (Nyugati rakpart) és a *Le retour au désert* (Visszatérés a sivatagba) függelékben közölt szöveghely-fordításaira is, melyeket ugyan figyelembe veszünk a drámák értelmezésekor, de nem tekintünk azonosnak a szövegben lévő idegen nyelvű replikákkal. A *Pour mettre en scène « Quai ouest »* (A „Quai ouest” színpadra állításához) és az *Un hangar, à l’ouest* című (Egy hangár, nyugaton) egyes szám első személyű szerzői szövegekhez ugyanúgy viszonyulunk, mint bármely olyan szöveghez, mely a szerző saját szövegéhez fűzött kommentárjait tartalmazza (interjú, levelezés, stb.).

3. Az eredmények összegzése

A dolgozat abból a sok tekintetben hálás, de rendkívül nehéz pozícióból született, melyben feladatául kellett vállalnia mind a koltèsi életmű, mind pedig a koralitás terminusának magyarországi bevezetését. A Koltès-drámák vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy a koralitás terminuson keresztül megközelíthetővé válik számos olyan megszólalási forma, melyet a szakirodalom mindeddig nem tudott közösen kezelni. E szöveghelyek összekapcsolása lehetővé tette, hogy a drámai életműhöz egy új szempontból közelítsünk, mellyel együtt járt természetesen, hogy eddig jelentéktelennek tűnő és a szakirodalom által figyelmen kívül hagyott részletek jelentőséget nyertek. Ez a megállapítás különösen igaz a didaszkáliákra, melyek gazdagságára gyakran utal a kritika: a virtuális színen elhangzó megszólalásokkal egyenrangúnak tekintett didaszkáliák révén mind *A néger és a kutyák*

harca, mind a *Quai ouest* (*Nyugati rakpart*) esetében az eddigiektől alapvetően eltérő módon olvastuk a drámai alakok rendszerét.

A koltèsi koralitás jellemző jegyeinek meghatározása elsősorban abba a nehézségbe ütközött, hogy a jelenség minden egyes elemzés alá vont műben más-más arcát mutatja. A változatos megjelenési formák közös pontját jelenti, hogy a Koltès-életműben egyetlen utalás sincs *expressis verbis* kórusra, mely tény nem csupán az azonnali felismerést teszi lehetetlenné, hanem egyben azt is, hogy az antik kórus megidézését mint provokatív gesztust értelmezzük.

A kórus és a város (polisz) kapcsolata kiemelkedő szerepet kap elemzéseinkben. A *néger és a kutyák harcában* az őrség mintegy élő falat alkot a francia telep és az őslakos afrikai település határvonalán, mely pozíciónak megfelelően identitása is kettős. A *Quai ouest*-ben a hangár mikroközösségének képviselője Abad, aki a múlt idejű bevezető didaszkália értelmében egyszer csak a hangár fala mellett terem, a hely és az ott élő közösség élő „szellemeként”. A *Le retour au désert* kapcsán részletesen elemezzük a kórus tagjainak a városhoz fűződő kapcsolatát: nem csupán a társadalomban betöltött funkciójuk, hanem nevük révén is a város képviselőjében vannak jelen a Serpenoise-ház falain belül.

Abból a kettős belátásból kiindulva, hogy a koltèsi koralitáshoz – az antik kórus jellegzetességeként ismert – metafizikai helyett metadramatikus aspektus kapcsolódik, illetve hogy a koralitás jelensége már önmagában is utal előzményére, a kórusra mint dramatikusan elemre a következő megállapítás vonható le: míg a szerkesztési elv megidézi az antik kórus megszólalásait, a kórus dramaturgiai funkciója oly módon tematizálódik, hogy destabilizálja az antik kórushoz kapcsolódó jelentéstartalmakat. A koltèsi kórus tagjai gyakorta utalnak a drámai hagyományra: a kórus homogenitását, a kórus és a karvezető közötti kapcsolatot, a kórus feladatkörét teszik megszólalásuk tárgyává. A koralitáshoz köthető és a kórusra utaló megszólalások visszatérő eleme, hogy a kórustagok nem képesek betölteni a hagyomány által diktált funkciójukat: a megszólalások gyakran tartalmazznak olyan tematikus elemeket, melyek a kórus funkciókészletével (passzív megfigyelés, kommentárok) hozhatók kapcsolatba.

A koltèsi koralitás és közösségképek vizsgálata nyomán az értekezés a Koltès-szakirodalom két alaptézisét vonja kérdőre: ezek szerint a dialógus mellett a magányos beszéd a legjellemzőbb megszólalási mód, és a Másik iránti vágy színrevitele az életmű tematikus origója. A két megállapítás természetesen szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen a magányos beszéd, különösen a soliloquium a Másik megszólításának és a magány színrevitelének leginkább kézre álló formája. A disszertáció nem cáfolni, csupán árnyalni kívánja a Koltès-œuvre recepciójának két alaptételét, melyek – az életmű kanonizációjával

párhuzamosan – talán túlságosan is gyorsan szakirodalmi premisszákká váltak. A központi fejezetben helyet kapó elemzések azt igyekeznek bizonyítani, hogy a magányos beszéd mellett az életmű visszatérő dramaturgiai megoldása a kórusból származtatott koralitás, melyhez szorosan kötődik a központi alakot körülvevő – negatív konnotációkkal erősen terhelt – közösségek megjelenítése. Ilyen értelemben a magány szituációja nem tekinthető objektív élethelyzetnek, hiszen az életmű felmutat közösségeket, melyek azonban nem jelentenek valódi alternatívát a vágyott Másikhoz képest, negatív konnotációik révén sokkal inkább alátámasztják a központi alak magányos helyzetét.

Az elemzett művek listája

Francia nyelven:

KOLTÈS, Bernard-Marie, *La nuit juste avant les forêts*, Les Éditions de Minuit, Párizs, 1976.

KOLTÈS, Bernard-Marie, *Combat de nègre et de chiens*, Les Éditions de Minuit, Párizs, 1979.

KOLTÈS, Bernard-Marie, *Quai ouest*, Les Éditions de Minuit, Párizs, 1985.

KOLTÈS, Bernard-Marie, *Le retour au désert*, Les Éditions de Minuit, Párizs, 1988.

KOLTÈS, Bernard-Marie, *Roberto Zucco*, Les Éditions de Minuit, Párizs, 1988.

Magyar fordításban:

KOLTÈS, Bernard-Marie, *Magányéjszaka*, ford. FÁBER András, LAKOS Anna, Bp., Ab Ovo, 1995 (Abgang Könyvek).

KOLTÈS, Bernard-Marie, *Roberto Zucco*, ford. BOGNÁR Róbert = „Művészet”. *Mai francia drámák*, Bp., Európa, 2010, 281–337.

KOLTÈS, Bernard-Marie, *A néger és a kutyák harca*, ford. UNGÁR Júlia, kiadatlan fordítás.

Publikációk az értekezés témaköréből

Tanulmányok:

- *Vissza-tér-idő. A visszatérés motívuma Koltès Visszatérés a sivatagba című művében = Juvenilia I. (Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája)*, szerk. KOVÁCS Zoltán, SZIRÁK Péter, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 119–131.
- *A (be)tolakodó idegen (Bernard-Marie Koltès: Visszatérés a sivatagba)*, Symbolon, 2008/1, 14–20.
- *Színre vitt emlékezés (Jean Anouilh: Antigone) = Jelenlét '07*, szerk. MASZÁROVICS Ágnes, MÉSZÁROS Márton, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2009, 29–43.
- *La parole solitaire « conventionnelle » de Bernard-Marie Koltès*, Verbum, XI/1, 203–214.

Recenziók:

- *Orbis Pictus, avagy a lélekmentő csend (Lukovszki Judit Ionesco-könyvéről)*, Debreceni Disputa, 2006/11-12. 79–82.
- *Aki szó szerint a levegőbe beszél (Valère Novarina: A cselekvő szó színháza)*, A Vörös Postakocsi, 2009. tél, 105–108.
- *Le théâtre et le sacré – autour de l'œuvre de Valère Novarina. szerk. Sepsi Enikő*, Helikon Irodalomtudományi Szemle, 2011/1., megjelenés alatt

Fordítások:

- UBERSFELD, Anne, *A színházi tárgy*, Szkhonion, 2004/1, 54-59.
- MESGUICH Daniel, *Pillanatnyi örökkévalóság*, Debreceni Disputa, 2007/1, 4–7. (társfordítás FREYTAG Orsolyával)
- PAVIS, Patrice, *A fizikai színház*, Színház, 2008/10. 122-136. (társfordítás LUKOVSZKI Judittal és FREYTAG Orsolyával)

További publikációk

Kötet:

- *Mozgásban: Irodalomtudományi PhD-konferencia elméleti irányvonalakról, kihívásokról és lehetőségekről* [válogatáskötet], szerk. BODROGI Ferenc Máté, MIKLÓS Eszter Gerda, Studia Litteraria, XLVI., Debrecen, 2009.

Tanulmányok:

- *Eppur si muove. Vidnyánszky Attila két előadása a Csokonai Színházban, 2007-2008*, Debreceni Disputa. 2009/1, 57–62. (LUKOVSZKI Judittal közösen)

Recenziók:

- *Háborúsdi (Dragomán György: A fehér király)*, Alföld, 2006/10. 98-101.
- *Kortárs drogpolitikai kalandozások Foucault oldalán (Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg, szerk. Rácz József és Takács Ádám)*, Debreceni Disputa, 2007/6. 41–45.

Színházkritikák:

- *Szövegen innen és túl (Megjegyzések a Vidor Fesztivál két előadásához)*, A Vörös Postakocsi, 2008. ősz, 10-12.
- *Parázs és más*, A Vörös Postakocsi, 2008. tél, 105-107.
- *Vidor-színház itt és most*, A Vörös Postakocsi, 2009. ősz, 60–63.
- *Elcsábultunk – Vidor / 2010*, A Vörös Postakocsi, 2010. ősz, 43–45.

Fordítások:

- Catherine BERTHO-LAVENIR: *A demokrácia és a média a XX. században*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2005. (társfordítás FREYTAG Orsolyával és SZABÓ Etelkával)

- Bernard-Marie KOLTÈS: *Visszatérés a sivatagba* – részlet, Debreceni Disputa, 2009/2, 14–18.

Egyéb:

- *DESZKA* avagy *Drámaolvasók és Színháznézők Kerekasztala* (beszélgetés), Debreceni Disputa, 2007/3, 42–49. (FREYTAG Orsolyával és TIHANYI Katalinnal közösen)

